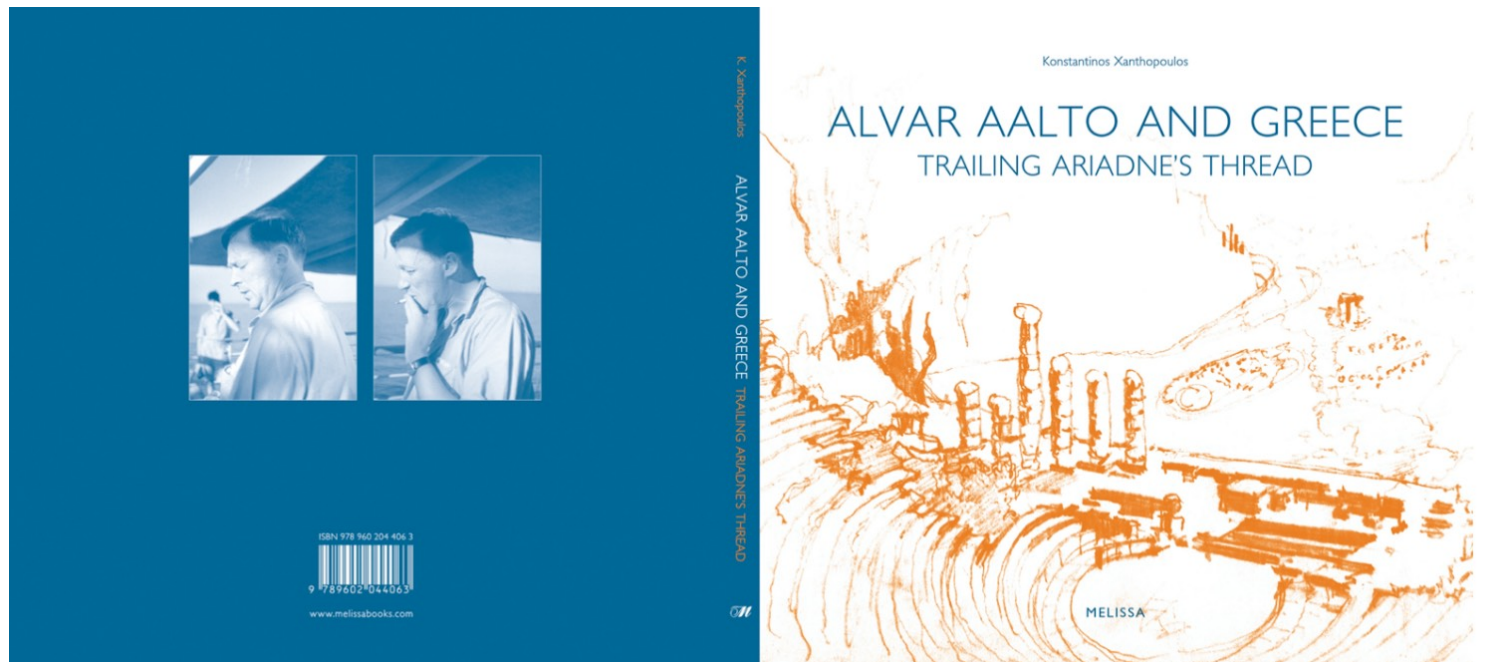

Ο Alvar Aalto και η Ελλάδα: υψηλώνοντας τον μίτο της Αριάδνης

Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος - 19/02/2020

Περίληπτικές σημειώσεις από το ομότιτλο βιβλίο γραμμένο στα αγγλικά (Έκδοση «Μέλισσα», Αθήνα 2019) (Σημ. Το παρόν κείμενο δεν περιλαμβάνει δύο Εισαγωγές από τους Juhani Pallasmaa και Δημήτρη Φατούρο. Στο ίδιο χρησιμοποιούνται πολύ λιγότερες εικόνες, διαφορετικές στο μεγαλύτερο μέρος τους, σε σχέση με το αγγλικό

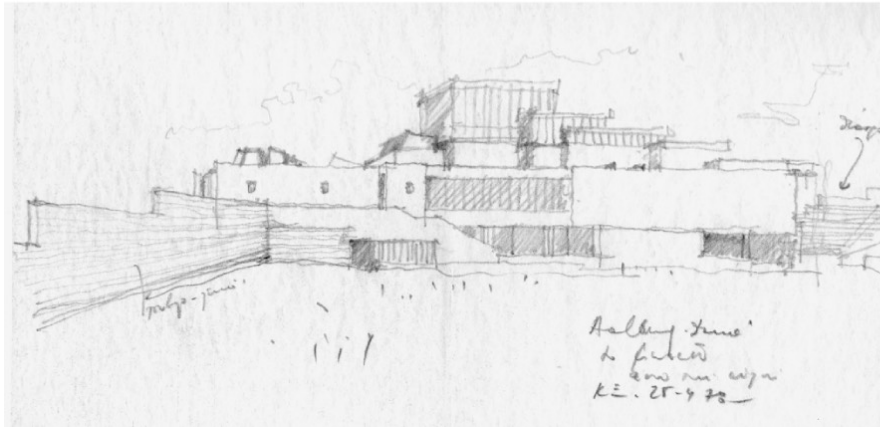
πρωτότυπο)

Ο Alvar Aalto άφησε λίγα μόνο ίχνη από το βιαστικό του πέρασμα στην Ελλάδα, πρώτα το 1933 (Αύγουστο) και είκοσι χρόνια αργότερα, το 1953 (τέλη Απριλίου-Μαΐο).

Προκειμένου να τεκμηριωθούν τα δύο ταξίδια του, η έρευνα για τη συγγραφή του βιβλίου απευθύνθηκε σε περιστασιακά σημειώματα, επιστολές και τηλεγραφήματα που αναζητήθηκαν κυρίως από τα Αρχεία Aalto στη Jyväskylä, αλλά και από άλλα Αρχεία [στην Ελλάδα, τη Σουηδία και τον Καναδά], από αναφορές από το 4ο CIAM όπως καταγράφηκαν σε διάφορες πηγές, και από σχετικά Δελτία του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (ΤΕΕ)¹. Η έρευνα επικεντρώθηκε επίσης στα πολυάριθμα κείμενα για τη ζωή και το έργο του ΑΑ, όπως των, Göran Schildt [κατ'εξοχήν βιογράφου του ΑΑ]², Sigfried Giedion [ελβετού μέντορα και φίλου του], στενών συνεργατών του [Nils-Gustav Hahl, Jean-Jacques Barué]³, κ.ά.), καθώς και ξένων μελετητών οι οποίοι συνεχίζουν μέχρι σήμερα την προσπάθεια «αποκρυπτογράφησης» και κριτικής ερμηνείας των ιδεών και αρχιτεκτονικών επιτευγμάτων του μεγάλου Φινλανδού [David Pearson, William Curtis, Juhani Pallasmaa, κ.ά.]. Σημαντική πηγή αφορούσε επίσης τις προσωπικές θέσεις-μαρτυρίες του Aalto «με τα ίδια του τα λόγια» ή και με τα «σκίτσα» του [βλ. Göran Schildt, *Alvar Aalto in His Own Words* και *Alvar Aalto Skisser*].

Τέλος, μια προσωπική ταξιδιωτική εμπειρία με την επίσκεψη και καταγραφή in situ του συνόλου σχεδόν του αρχιτεκτονικού έργου του Aalto τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1978, δεν υπήρξε λιγότερο σημαντική στην προσπάθεια σύνταξης και εργογραφικής τεκμηρίωσης (εικ.1-3).

Εικ. 1-3 Φωτογραφία και σκίτσα του Μουσείου Τέχνης στο Aalborg (1958-1972). Αρχιτέκτονες: Alvar και Elissa Aalto, Jean-Jacques Baruël (Αρχείο ΚΕ, 1978)

Το γεγονός ότι ο Aalto "δεν κράτησε ποτέ ημερολόγιο" κατά τη διάρκεια των πολυάριθμων ταξιδιών του στο εξωτερικό, δεν βοήθησε στην απόκτηση επαρκών αποδεικτικών στοιχείων. Για τις μνημονικές αναμνήσεις του, αρχικά έκανε χρήση φωτογραφίας, επιλέγοντας τα θέματα του μάλλον εσκεμμένα (βλ. διήμερη περιπλάνησή του στα μνημεία της Ακρόπολης τον Αύγουστο του 1933). Αργότερα, με τα σκίτσα του, χρησιμοποίησε το «χέρι» του σαν να θέλησε να αφομοιώσει το νόημα, τη μορφή και τη δομή αυτών που έβλεπε ως πολιτιστικό και πνευματικό, τόσο στη φύση όσο και στα ερειπιώδη αρχαία μνημεία (βλ. δεύτερο ταξίδι του το 1953).

Έτσι λοιπόν, όπως και στα αινίγματα ενός αρχαίου μύθου, η αφήγηση περί του Aalto και της Ελλάδας, αιωρείται μεταξύ γεγονότων και διηγηματικής μυθοπλασίας. Βέβαια, έστω και περιορισμένα τα αποδεικτικά αχνάρια της διαδρομής του, συνιστούν το καθένα ένα σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη εύλογων υποθέσεων, μεταφορών και αναλογιών, συμπληρώνοντας μια εξιστόρηση για τα εμπειρικά βιώματα του Aalto, και τις συγγένειες τους με τον μεσογειακό πολιτισμό και ειδικά, με τον πολιτισμό της Ελλάδας.

Το δοκίμιο τούτο στοχεύει στην αποκάλυψη αυτής της «ιστορίας», η οποία μέχρι τώρα έχει τύχει μηδαμινής προσοχής και δημοσιότητας, σε σχέση με τις υπόλοιπες διεθνείς περιπλανήσεις του φινλανδού αρχιτέκτονα, και ιδιαίτερα στη γειτονική Ιταλία. Κατά κάποιον τρόπο, υπήρξε μια σημαντική διαφορά σε αυτό που η Ιταλία και η Ελλάδα θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν και να αποκαλύπτουν σε καλλιεργημένους ταξιδιώτες τους, μεταξύ των οποίων και στον Alvar Aalto. Στα ιταλικά ταξίδια η "πραγματικότητα", το υπαρκτό, σχεδόν αναλλοίωτο γεγονός-φαινόμενο των μεσαιωνικών και αναγεννησιακών συγκροτημάτων, υπήρξε για τον ίδιο πιο κοντά προς μια ευφάνταστη, εν πολλοίς μιμητική, "μεταφορά" τους. Στα ελληνικά ταξίδια, η "μεταφορά", μέσα από την περιπλάνηση και τη θέαση αρχαίων, ειδικά κλασικών, μνημείων, συνιστούσε έναν μάλλον αινιγματικό γρίφο, υποκείμενο σε βαθύτερες νοητικές και συμβολικού προσανατολισμού ενδοσκοπήσεις, μια κατά τον Πικιώνη «μέσα βλέψη», σε σχέση με την ιστορική υλικότητα των ερειπιώνων. Έτσι, ο Aalto και η Ελλάδα, ή, η Ελλάδα και ο Aalto, εξιστορούνται μέσα από ένα είδος ανάστροφης διαδρομής προς μια διέξοδο από έναν «λαβύρινθο» συνυφασμένων πραγματικών γεγονότων και υποθετικών παραδοχών, ξεδιπλώνοντας το νήμα πραγματικών γεγονότων και υποθέσεων, και φωτίζοντας κατά τι μια ενδιαφέρουσα, αν όχι και συναρπαστική, μυθιστοριογραφία.

Σε γενικές γραμμές, τα θέματα όπως αναπτύσσονται στο δοκίμιο απευθύνονται στις πιο κάτω έξι ενότητες:

1. Στην αναβίωση και επίδραση του κλασικού πνεύματος -του κλασικισμού-, στην παιδεία και στους

προσανατολισμούς φυλανδών και άλλων αρχιτεκτόνων από τον ευρωπαϊκό βορρά, ανάμεσά τους και του Aalto, από τα μέσα του 19ου και τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ου αιώνα·

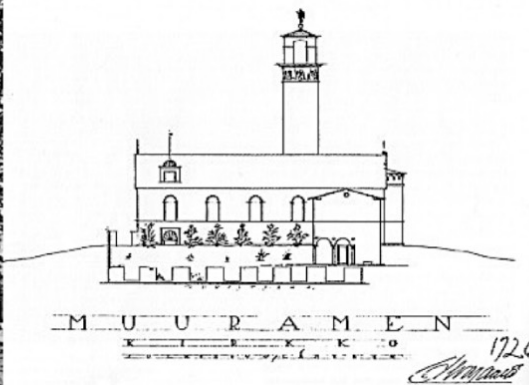
2. στις εμπειρίες φυλανδών αρχιτεκτόνων, δασκάλων και συγχρόνων του Aalto, οι οποίοι προηγήθηκαν με ταξίδια τους στην Ελλάδα·
3. στην περιορισμένη και επλεκτική συμμετοχή του Aalto στις εργασίες του 4ου CIAM τον Αύγουστο 1933 στην Αθήνα και στο επιβατηγό ατμόπλοιο *Πατρίς ΙΙ*, κατά την επιστροφή από τον Πειραιά στη Μασσαλία·
4. στις πρώτες *in situ* αναγνώσεις-καταγραφές των μνημείων της Ακρόπολης από τον Aalto·
5. σε επαφές και συσχετισμούς του Aalto με Έλληνες συναδέλφους του κατά το 4ο CIAM και εκείθεν, καθώς και σε αντιστικτικές συνηχήσεις σε αναλογία με τη σκέψη και την πορεία των Δημήτρη Πικιώνη και Ιωάννη Δεσποτόπουλου·
6. στο δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα ενός ώριμου Aalto σε αναζήτηση πνευματικών-πολιτιστικών αξιών μέσα από αρχαία μνημεία και θεσμούς, συσχετισμούς μεταξύ κλασικισμού, αρχέτυπων και νεωτερικότητας στην Αρχιτεκτονική.

1. Αναβίωση και επίδραση του κλασικού πνεύματος -του κλασικισμού, στην παιδεία και στους προσανατολισμούς φυλανδών και άλλων αρχιτεκτόνων από τον ευρωπαϊκό βορρά, ανάμεσά τους και του Aalto, από τα μέσα του 19ου και τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ου αιώνα.

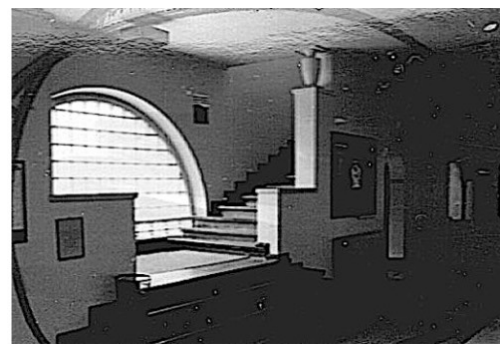
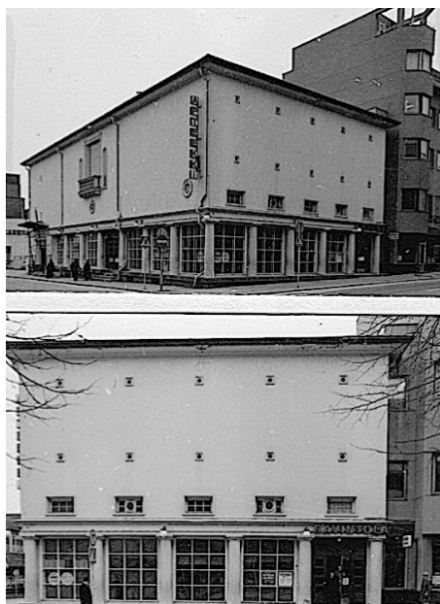
Ο Alvar Aalto ακολούθησε μια λίγο ως πολύ καθιερωμένη παράδοση, κοινή για τους περισσότερους φυλανδούς αρχιτέκτονες της εποχής.

Κατ'αρχάς, σημαντικό μέρος της εκπαίδευσης του στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο του Ελσίνκι είχε να κάνει με την αρχαία ελληνική ιστορία, την αρχιτεκτονική και την τέχνη.⁴ Αναμνήσεις και συμβολικοί αναστοχασμοί του ιδίου, καθώς και αναφορές ερευνητών σχετικά με τη σκέψη και το έργο του πιστοποιούν αυτή την πλευρά της παιδείας του.

Στη συνέχεια, υπήρξε επίσης η επιδίωξη μιας εργασιακής προσέγγισης με αναγνωρισμένους σουηδούς κλασικιστές (βλ. Gunnar Asplund, Sven Markelius, κ.ά.). Για παράδειγμα, η εργασιακή εμπειρία πλάϊ στον Asplund υπήρξε ένας στόχος που στο μυαλό του νεαρού Alvar σχετίζονταν με μια *αντισυμβατική ερμηνεία και απόδοση της κλασικής κληρονομιάς*. Το γεγονός ότι η Asplund υιοθέτησε *τρόπους συγχώνευσης της λαϊκής-τοπικής αρχιτεκτονικής με τον κλασικισμό* (βλ. *Nordic Classicism*), γεφυρώνοντας τη διαφορά μεταξύ των *σκανδιναβικών και των μεσογειακών κόσμων*, αποτελούσε σημαντικό κίνητρο για την έλξη του μαθητευόμενου φυλανδού προς τον μεγάλο σουηδό δάσκαλο. Οι επιδράσεις ήταν σχετικά εμφανείς στα πρώιμα έργα του τα οποία υιοθέτησαν ένα είδος κλασικού-λαϊκού ιδιώματος, με ιταλογενείς αναφορές. (βλ. πρώτα έργα στο Alajärvi, στο Seinäjoki, στη Jyväskylä, και αλλού, εικ.4/5, 6,7α/β/γ).

Εικ.4/5 Πρόσοψη και πλάγια όψη Εκκλησίας στο Muurame προάστειο της Jyväskylä [1926]. Εικ.6 Πρόσοψη του κτιρίου-εντευκτηρίου της Ένωσης Νέων στο Alajärvi [1919] (Φωτο. © αρχείο Κ. Ξανθόπουλου, 1978)

Εικ. 7α/β/γ Το Εντευκτήριο των Εργατών ή Σπίτι του Λαού στη Jyväskylä (1924) με επιρροές από το Palazzo Ducale στη Βενετία (Πηγές φωτογραφιών: 7α. Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Φινλανδικής Αρχιτεκτονικής, 7β και 7γ, © αρχείο Κ. Ξαυθόπουλου, 1978)

Μια τρίτη παράδοση είχε να κάνει με το ενδεδειγμένο, σχεδόν «υποχρεωτικό» πολιτισμικό ταξίδι στον Μεσογειακό Νότο, ειδικά στην Ιταλία του ύστερου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Με την υποστήριξη αυτής της «συνθήκης» κυρίως από τον καθηγητή της Ιταλικής Αναγέννησης Armas Lindgren, ο Aalto είχε χτίσει έναν a priori θαυμασμό για τον Brunelleschi, τον Alberti, τον Palladio, την βενετσιάνικη αρχιτεκτονική και τις «αναρριχόμενες» πόλεις της Τοσκάνης για το «σύνθετο πολιτισμικό και αρχιτεκτονικό τοπίο» που αναδεικνυαν. Το μοναδικό φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον του ιταλικού παραδείγματος δικαιολόγησε τη μαγνητική δύναμη που ασκήθηκε αρχικά στη φαντασία και την αντίληψη του Aalto γι' αυτό που θεωρούσε ως το απόλυτο στον πολιτισμό και την αρμονία ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και τα κτίσματα. Οι αποδείξεις ήταν εκεί, παρούσες, ώστε να επιφέρουν μιμητικές αναζητήσεις και μεταφορικές προσαρμογές στην αρχιτεκτονική του εναίσθηση. Όπως επισημαίνει ο Shildt, ο θαυμασμός του για την Ιταλία πήρε γι' αυτόν σάρκα και οστά όταν σε νεαρή ηλικία μετακόμισε στη Jyväskylä, γνωστή μέχρι τότε ως "Αθήνα της Φινλανδίας". Μετά το πρώτο ταξίδι του στην Ιταλία το 1924, ο Aalto την οραματίζονταν ως «Φλωρεντία της Φινλανδίας» και «με την καρδιά και την ψυχή του επεδίωκε να προσδώσει στη Jyväskylä Ιταλική χροιά ...»⁵.

Βέβαια, η πλούσια πολιτισμική-αρχιτεκτονική κληρονομιά της Ιταλίας διατηρούσε την πλήρη φυσική της παρουσία και ακεραιότητα, την προφανή γοητεία και μια δύναμη «αποπλάνησης», που ήταν πιο προσιτή χωροχρονικά από την πιο μακρινή ιστορία και πολυποικίλη τοπιογραφία της Ελλάδας. Εκείνη την εποχή, τα μνημεία και τα "ερείπια" της Ελλάδας ήταν συγκριτικά δευτερεύουσα επιλογή για τους αρχιτέκτονες του ευρωπαϊκού βορρά (η Φινλανδία δεν λογίζεται ως σκανδιναβική χώρα), εκτός κάποιων αξιοσημείων εξαιρέσεων ιδιαίτερα επίμονων φινλανδών περιηγητών. Το πολιτισμικό τους αποτύπωμα και η οικουμενική αξία τους προωθούσαν περισσότερο μια αίσθηση πνευματικής ενόρασης, στοχαστικής ενδοσκόπησης, και ηθικού αναλογισμού, σε αντιπαραβολή με κάποια πιο άμεση και αντικειμενικά ολοκληρωμένη ανταπόκριση προς και μέσα από τις αισθήσεις.

Παρόλα αυτά, ο Aalto ανέτρεχε στην ελληνική πολιτισμική αρχαιότητα, σε θεσμούς και ερμηνευτικές-ετυμολογικές αναζητήσεις, ενίοτε αναζητώντας μια άλλη «αλήθεια» -τη δική του «αλήθεια». Έτσι, λ.χ., θα ταύτιζε αργότερα τη λειτουργία του Μουσείου Φινλανδικής Αρχιτεκτονικής με το πνεύμα των Δελφικών Αμφικτυονιών και το αρχέτυπο παράδειγμα τους. Επιζητούσε μια λειτουργία του Μουσείου ως κέντρου ανταλλαγής και καλλιέργειας αρχιτεκτονικών και καλλιτεχνικών ιδεών, ενδο-και δια-πολιτισμικών επαφών, όπως αντικατοπτρίζονταν εν μέρει από την Δελφική Ιδέα και το ανάλογο της από τη Δήλο, και όχι απλά ως χώρου συλλογών και εκθέσεων. Καθώς ο ποιητής Σικελιανός οραματίζονταν για τον ιερό τόπο των Δελφών, κοιτίδα των Αρχαίων Αμφικτυονιών, "... πνευματικό κέντρο για την ενθάρρυνση και διευκόλυνση των επαφών μεταξύ επιστημόνων, καλλιτεχνών και πνευματικών ανθρώπων από όλες τις χώρες"⁶, έτσι και ο Aalto θα αντιλαμβάνονταν ανάλογα τον ρόλο του Μουσείου, του οποίου υπήρξε συνιδρυτής και πρώτος Πρόεδρος (1955): "... ένα φόρουμ στο οποίο και οι φινλανδοί αρχιτέκτονες θα μπορούσαν να παρουσιάζουν

και να συνδιαλέγονται πάνω σε εποικοδομητικές προτάσεις⁷.

Αργότερα στην ώριμη φάση της ζωής του, θα χρησιμοποιήσει το αρχέτυπο του διαχρονικού ελληνικού όρου «**αρχιτεκτονική**», όπως τον απέδιδε ο ίδιος με ελληνικούς χαρακτήρες, προκειμένου να ερμηνεύσει την οικουμενικότητα, την ευρύτητα και την πληρότητα τις οποίες εμπεριέχει και οι οποίες τη διαφοροποιούν από περιορισμούς στους οποίους την καθελώναν συνηθέστερα σύγχρονες ερμηνείες και προσεγγίσεις, αλλά και ο αντίστοιχος όρος στα φινλανδικά: "rakennustaide" - "τέχνη του κτίζειν".

2. Εμπειρίες Φινλανδών αρχιτεκτόνων, δασκάλων και συγχρόνων του Άαλτο, οι οποίοι προηγήθηκαν με ταξίδια τους στην Ελλάδα.

Αρχιτέκτονες, όπως ο Jacob Ahrenberg (ταξίδι στην Ελλάδα:1875), ο δάσκαλος του Άαλτο Usko Nyström (ταξίδι στην Ελλάδα:1905), ο συμφοιτητής του Άαλτο Hilding Ekelund και η σύντροφός του Eva Kuhlefelt (ταξίδι στην Ελλάδα: 1926), κ.ά., κατέγραψαν εντυπώσεις από το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, καθώς και την κοινωνία και τους κατοίκους από την ενδοχώρα και τα νησιά, και βέβαια, από τα γνωστότερα αρχαία μνημεία, συχνά με έναν άμεσα εκφρασμένο ενθουσιασμό, ενίοτε με ποιητικό ρομαντισμό. Με γραπτά και σκαριφήματα σε αναμνηστικά ταξιδιωτικά εγχειρίδια (Ahrenberg και Nyström), ή/και φωτογραφίες (Ekelund), συνέβαλαν στη δημιουργία ενός εν γένει θετικού κλίματος, μιας κατά κάποιον τρόπο επίσης ενδεδειγμένης ταξιδιωτικής «αποστολής», διαφορετικής αλλά εξ ίσου σημαντικής όσο και εκείνης της γειτονικής Ιταλίας. Η μεταφορά των εμπειριών τους και οι σχετικές με αυτές καταγραφές, σίγουρα έπεσαν και επέδρασαν στην αντίληψη του Aalto. (εικ. 8-10)

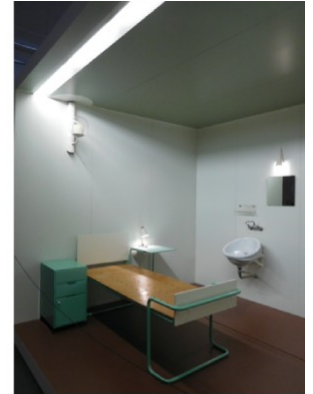

Εικ.8-10 Σκίτσα των Ahrenberg και Nyström από το Ερεχθείον της Ακρόπολης και την Ολυμπία αντίστοιχα, και φωτογραφία του Hilding Ekelund του Μνημείου Λυσικράτους στην Αθήνα (Πηγές: εικ.8. Jacob Ahrenberg, På studieresor; Illustrerade små berättelser och anteckningar. Helsingfors 1878· εικ.9, Usko Nyström, Från en sommartripp till Grekland, Arkitekten, Januari 1906· εικ.10, Αρχαία Μουσείου Φινλανδικής Αρχιτεκτονικής)

3. Η περιορισμένη και επιλεκτική συμμετοχή του Aalto στις εργασίες του 4ου CIAM του Αύγουστο 1933 στην Αθήνα και στο επιβατηγό ατμόπλοιο Πατρίς II, κατά την επιστροφή από τον Πειραιά στη Μασσαλία.

Πριν μετακομίσει το γραφείο του από το Turku στο Ελσίνκι (1933), ο Aalto ήταν ήδη πολύ απασχολημένος και η πίεση του χρόνου μετρούσε για τον ίδιο ιδιαίτερα. Στο επαγγελματικό του μητρώο φάνταζαν ήδη κορυφαία έργα της περιόδου του φινλανδικού funkis [φονξιοναλισμού] (Βιβλιοθήκη στο Viipuri, Γραφεία της εφημερίδας Turun Sanomat στο Turku, σανατόριο στο Paimio, κ.ά. εικ. 11-14). Έπρεπε επομένως να προσαρμόσει τα ταξίδια του, επικαλούμενος συγκεκριμένους λόγους που θα μπορούσαν να ταιριάζουν με τα τότε πνευματικά και αρχιτεκτονικά του ενδιαφέροντα, καθώς και με τις φιλοδοξίες του για διεθνή αναγνώριση, πέρα από τα στενά περιθώρια της πατρίδας του. Έτσι, το βασικό κίνητρο για την σύντομη επίσκεψή του και την ονομαστική του συμμετοχή στις τελευταίες φάσεις του 4ου Συνεδρίου CIAM προέκυψε αρχικά από μια αιτία πλησιέστερη σε φιλοδοξίες συγχρωτισμού του με τη διεθνή αρχιτεκτονική, πνευματική, καλλιτεχνική και δημοσιογραφική ελίτ της εποχής· ειδικά, με τον Le Corbusier, τον οποίο δεν είχε γνωρίσει λόγω απουσίας του

τελευταίου από το προηγούμενο 2ο CIAM του 1929 στη Φρανκφούρτη, αλλά και με μη αρχιτέκτονες, όπως με τους Fernand Léger, Otto Neurath, Laszlo Moholy-Nagy, τον Έλληνα μέτοικο και εκδότη των Cahiers d'Art Christian Zervos, κ.ά.

Εικ.11 Σχέδιο του Aalto για την πρόσοψη του κτιρίου της εφημερίδας Turun Sanomat στο Turku (1928-1930). Εικ.12-14 Εξωτερικές απόψεις και αντίγραφο δωματίου ασθενή από το Σανατόριο στο Paimio (Πηγές: εικ.11. Τμήμα σχετικής αφίσας, Αρχείο ΚΕ, 1981, εικ.12,13 Φωτογραφικά Αρχεία Μουσείου Φινλανδικής Αρχιτεκτονικής, εικ.14, Φωτογραφία προπλάσματος σε φυσικό μέγεθος από Έκθεση Α. Aalto στο Ateneum το 2017)

Με ανάλογη βλέψη, ο Aalto είχε τελικά αποφασίσει το πρώτο του ταξίδι στην Αθήνα, όπου έφθασε ένα πρωινό την πρώτη εβδομάδα του Αυγούστου του 1933, μετά από ένα κοπιαστικό ταξίδι με αεροπλάνο και τρένο από το Ελσίνκι μέσω Βαρσοβίας, Βουδαπέστης και Θεσσαλονίκης. Νωρίτερα, δεν μπόρεσε [ή δεν σκόπευε] να ανταποκριθεί στις επικλήσεις του φίλου του Sigfried Giedion, όταν ο τελευταίος του έγραφε ήδη από τη Ζυρίχη τον Ιούλιο: «*Η Αθήνα αναμένει από σένα μια διάλεξη. Σε παρακαλώ φέρε μας όχι μόνο την ιδιοφυΐα σου αλλά και κατάλληλες διαφάνειες. Θα συναντηθούμε στη Μασσαλία στις 27 Ιουλίου*»⁸. Επομένως, δεν συμμετείχε στις εργασίες κατά τον διάπλου του Πατρίς II από τη Μασσαλία στον Πειραιά (βλ. Παρουσιάσεις σχεδίων 33-34 πόλεων με βάση ένα κατά το δυνατόν ενιαίο Σύστημα, το *International System of Typographical Picture Education/ISOTYPE*, επεξεργασμένο από τους Αυστριακούς Otto Neurath και Marie Reidenmeister). Ο Aalto έφθασε στην Αθήνα όταν οι περισσότεροι εκπρόσωποι ταξίδευαν ήδη σε νησιά του Αργοσαρωνικού και του Αιγαίου, ή/και σε αρχαιολογικούς χώρους (5-8 Αυγούστου), πριν επανέλθουν για το κλείσιμο του Συνεδρίου στην Αθήνα, στις 9 του Αυγούστου⁹.

Από αναφορές του Schildt καθώς και από συνεδριακά συμφραζόμενα, φαίνεται ότι ο Άαλτο, «... εμφανιζόταν από την αρχή ως αντιφρονών και ως παρατηρητής παρά ως μέλος μιας συντροφιάς με κοινά ενδιαφέροντα.»¹⁰ Εντούτοις, παρά την απουσία του κατά την έναρξη και τις πρώτες μέρες του Συνεδρίου, η «ιδιοφυΐα» του, επαινήθηκε θερμά από τον μέντορά του και γενικό γραμματέα τού CIAM κατά την ομιλία του στην Αθήνα στις 3 Αυγούστου: «*Την Φινλανδίαν προς βορράν, αντιπροσωπεύει άρτίως ή ιδιοφυΐα του Άαλτο, ιδιοφυΐα σπανία κατά τούτο, ότι αντιμετωπίζει τὰ πολύπλοκα προβλήματα του πολιτισμού μας άπηλαγμένη έφθαρμένων προκαταλήψεων.*»¹¹

4. Οι πρώτες in situ αναγνώσεις-καταγραφές των μνημείων της Ακρόπολης από τον Aalto.

Στα βιογραφικά του δοκίμια, ο Göran Schildt έγραψε μεταξύ άλλων ότι ο Aalto, αντιδρώντας σ'έναν συμβατικό ουτοπισμό και στις άγονες θεωρίες του Συνεδρίου καθώς τις αντιλαμβάνόταν ο ίδιος, είχε προτιμήσει να περιπλανηθεί και να ρεμβάσει στη σκιά του Παρθενώνα και των μνημείων της Ακρόπολης. Κατά τη διάρκεια των τριών περίπου ημερών της σύντομης παραμονής του στην πόλη, είχε επιλέξει να βρίσκεται εκεί του περισσότερο χρόνο από αυτόν που διέθετε για το Συνέδριο καθαυτό. Κατά τον Schildt, «... η φιλοδοξία του να σχεδιάζει στείρες και αποσπασματικές πόλεις σύμφωνα με τις υποδείξεις της Χάρτας των Αθηνών περίσσευε και αντικαταστάθηκε από μια προσδοκία δημιουργίας σύγχρονων κέντρων πόλης με την ίδια μνημειακή αξιοπρέπεια και έμπρακτη λειτουργικότητα που αντιπροσώπευε κάποτε η Ακρόπολη των Αθηνών.»^{12a} Δεν είναι λίγες άλλωστε οι αναφορές διαφόρων μελετητών σε έργα του, τα οποία φέρεται να ανταποκρίνονται σε ανάλογα κλασικά χαρακτηριστικά με γνώμονα την ανθρωποκεντρική βίωση σ'ένα εκάστοτε ιδιαίτερο περιβάλλον (βλ. π.χ. Δημαρχείο Säynätsalo, Ασφαλιστικός Οργανισμός στο Ελσίνκι, κέντρο του Seinäjoki, κ.ά.).

Λίγο πριν το ταξίδι επιστροφής από τον Πειραιά, ο Alvar έγραφε στην τότε γυναίκα του Aino: "Τι πόλη είναι αυτή! Χθες και σήμερα πέρασα όλο το πρωί στην Ακρόπολη ... Η ξεκούραστη ανάπαυλα στη σκιερή πλευρά των ερειπίων του ναού αποδείχθηκε αρκετά πιο συμπαθητική σε σχέση με συσκέψεις και μουσεία. Έβγαλα πολλές φωτογραφίες και θα δούμε πώς θα εμφανιστούν."^{12b}

Φαίνεται ότι ο Aalto στο πρώτο του ταξίδι είχε σκόπιμα επιλέξει να χρησιμοποιήσει το μέσο των φωτογραφικών κλισέ, που θα μπορούσαν έτσι να συντηρήσουν και να ανασύρουν αναμνηστικές εικόνες για τον τόπο στον οποίο είχε περιηγηθεί και για όσα είχε στιγμιαία στοχαστεί και απορροφήσει.(εικ. 15-18) Με αυτό τον τρόπο, ο Aalto μπόρεσε να μεταφέρει μια αίσθηση θέασης, σωματικής επαφής και κίνησης από τον "αντιληπτικό χωροχρόνο» μιας διαισθητικής κατανόησης των αρχαίων μνημείων, σ'ένα δικό του «αναμνηστικό σύμπαν», το οποίο αργότερα θα επεκτεινόταν πέρα από τα φυσικά δεδομένα των έργων του σε σηματοδοτήσεις μεταφυσικής διανόησης και περιεχομένου.

Εικ. 15-18 Φωτογραφικές λήψεις του Alvar Aalto στην Ακρόπολη των Αθηνών, κατά τον Αύγουστο του 1933 (Πηγή: Αρχεία Alvar Aalto, Jyväskylä)

5. Επαφές και συσχετισμοί του Aalto με Έλληνες συναδέλφους του κατά το 4ο CIAM και εκείθεν· αντιστικτικές συνηγήσεις σε αναλογία με τη σκέψη και την πορεία των Δημήτρη Πικιώνη και Ιωάννη Δεσποτόπουλου [Jan Despo σύμφωνα με τη σουηδική ονοματολογία].

Εκτός από τις περιορισμένες επαφές του Aalto στη διάρκεια του Συνεδρίου, παραμένει επίσης ένα ερώτημα, αν και σε ποιον βαθμό συναντήθηκε με Έλληνες συνέδρους, ή/και εάν γνώριζε τις συνεισφορές τους στο σύγχρονο αρχιτεκτονικό κίνημα, καθώς αρκετές από αυτές είχαν ήδη γίνει αντικείμενο διάκρισης και επαίνων.¹³

Ποιοι ήταν τότε κάποιιοι από τους Έλληνες εκπροσώπους του σύγχρονου κινήματος, στο 4ο CIAM του 1933, κατά τη διάρκεια της σύντομης παρουσίας τού Aalto;

Μεταξύ τους, παρόντες στο Συνέδριο ήταν ο Στάμος Παπαδάκης, ο Πάτροκλος Καραντίνος, ο Ισαάκ Σαπόρτα, και άλλοι γνωστοί αρχιτέκτονες, καθηγητές, όπως ο Νίκος Κιτσίκης, και καλλιτέχνες, όπως ο Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας, κ.ά..

Ο Στάμος Παπαδάκης έπαιξε κεντρικό ρόλο έχοντας την ευθύνη της παρουσίασης των πολεοδομικών σχεδίων για την Αθήνα. Παρόλο που ο Aalto δεν είχε προφτάσει να επισκεφθεί ένα από τα έργα του, τη Βίλα Φακίδη, κάτι που είχε γίνει προηγουμένως από τους Giedion, Moholy-Nagy και άλλους, ο Παπαδάκης ήταν σίγουρα γνωστός στον ίδιο, καθώς συνταξίδευαν επίσης κατά την επιστροφή των συνέδρων από τον Πειραιά στη Μασσαλία. Κατά τα άλλα, δεν υπήρξαν αξιολογικές επαφές μεταξύ των δύο, αν εξαιρέσουμε ένα σύντομο μήνυμα γραμμένο στα γαλλικά από τον Παπαδάκη στον Aalto, στο οποίο ο πρώτος εξέφρασε την ελπίδα ότι ο «*cher ami*» του [ο Alvar] είχε συγκρατήσει όμορφες εντυπώσεις από τη χώρα του [την Ελλάδα] (εικ.19).

Athènes le 26 Août 1933

Cher ami,

Avec l'espoir que vous avez pu garder quelques
bons souvenirs de ce pays, nous vous prions d'
accepter nos sentiments de sincère amitié.

Cordialement à vous

Betty Stamo PAPADAKI

10 PLACE VICTORIA. ATHENES GRECE

INTERNATIONAL CONGRESSES FOR MODERN ARCHITECTURE
CONGRÈS INTERNATIONAUX D'ARCHITECTURE MODERNE

CIAM

PRESIDENT

Richard Neutra

VICE-PRESIDENT

K. Lonberg Holm

Jose Luis Sert

Paul Nelson

SEC.-TREAS.

Harwell H. Harris

BOARD OF DIRECTORS

Pierre Chareau

Serge Chermayeff

Sigfried Giedion

Walter Gropius

Walter K. Harrison

J. H. Hudnut

A. Lawrence Kocher

L. Moholy-Nagy

Mies van der Rohe

Oscar Stonorov

Ernest Weissmann

Paul Lester Wiener

William Wilson Wurster

CHAPTER FOR RELIEF AND POSTWAR PLANNING INC.

NEW SCHOOL FOR SOCIAL RESEARCH

66 WEST 12TH STREET

NEW YORK 11, NEW YORK

April 10, 1947

Alvar Aalto Esq.
Massachusetts Institute of Technology
Cambridge, Massachusetts

Dear Aalto,

There will be a CIAM meeting next thursday,
April 17, at Mr. Paul Wiener's home, 399 Park
Avenue, at 7:30 P.M. (supper will be served).
The subject of the meeting is discussion on
the next Congress' theme. We hope that you will
be able to attend.

Cordially,

Stamo Papadakis
850 Seventh Avenue
New York 19, N. Y.

Εικ. 19,20 Σημειώματα του Στάμου Παπαδάκη προς τον Alvar Aalto. Το πρώτο στις 26/8/1933 από την Αθήνα όπου διέμενε μετά το Συνέδριο (Πλατεία Βικτωρίας 10), και το δεύτερο 14 χρόνια αργότερα, στις 10/4/1947 από τη διεύθυνσή του στη Νέα Υόρκη (850 Seventh Avenue) όταν ο Aalto δίδασκε στο MIT, Cambridge.

Ο Παπαδάκης διέμενε στις ΗΠΑ από το 1935 και ο Aalto δίδασκε κατά περιόδους στο MIT το 1940 και από το 1945-48, όπου είχε επίσης αναλάβει τη μελέτη της φοιτητικής εστίας Baker House Senior Dormitory (Πηγή σημειωμάτων: Αρχεία Alvar Aalto, Jyväskylä)

Θα μπορούσε τέλος κανείς να υποθέσει ότι στη συνέχεια εξακολουθούσαν να υπάρχουν κάποιες ελάχιστες επαφές μεταξύ των δύο ανδρών, σε σχέση με τα CIAM, θέματα κοινού ενδιαφέροντος, ειδικά κατά το διάστημα της κοινής διαμονής τους στις Η.Π.Α.(εικ.20). Όμως, αυτή η υπόθεση δεν επαληθεύτηκε παρά τις σχετικές πρωτοβουλίες του Παπαδάκη και τις προσπάθειες διατήρησης της επαφής του με τον Aalto.¹⁴

Στο επίκεντρο του 4ου CIAM βρίσκονταν επίσης ο Ιωάννης Δεσποτόπουλος, ενώ από απόσταση, παρακολουθούσε και σχολίαζε το Συνέδριο ο δάσκαλος Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968). Και οι δύο θα προσφέρουν αφορμές για συγκρίσεις προσεγγίσεων συγγενικών και ανάλογων προς του Aalto, τόσο στη θεώρηση όσο και στην απόδοση της ξεχωριστής για τον καθένα αρχιτεκτονικής τους πορείας.¹⁵

Νεότεροι, τότε σπουδαστές στο Ε.Μ.Π., όπως ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης, ο Γεώργιος Κανδύλης και ο Αριστομένης Προβέλεγγιος, παρακολουθούσαν από σχετική απόσταση τις παρεμβάσεις ειδικά του Le Corbusier. Είναι βέβαιο ότι είχαν επίσης ενημερωθεί για τα νεωτερικά επιτεύγματα του Aalto, τα οποία είχαν άλλωστε δημοσιευτεί από τον γλύπτη Μιχάλη Τόμπρο σε τεύχη του περιοδικού 20ός Αιώνας (Ιούλιος και Νοέμβριος του 1933) και αργότερα από τον Christian Zervos στα Cahiers d'Art του (1936 και 1937). Με τον

Zervos, Έλληνα μέτοικο στο Παρίσι και σύνεδρο με την γαλλική αντιπροσωπεία στο 4ο CIAM, ο Aalto θα αναπτύξει αργότερα μια σταθερή αμοιβαία φιλία.¹⁶

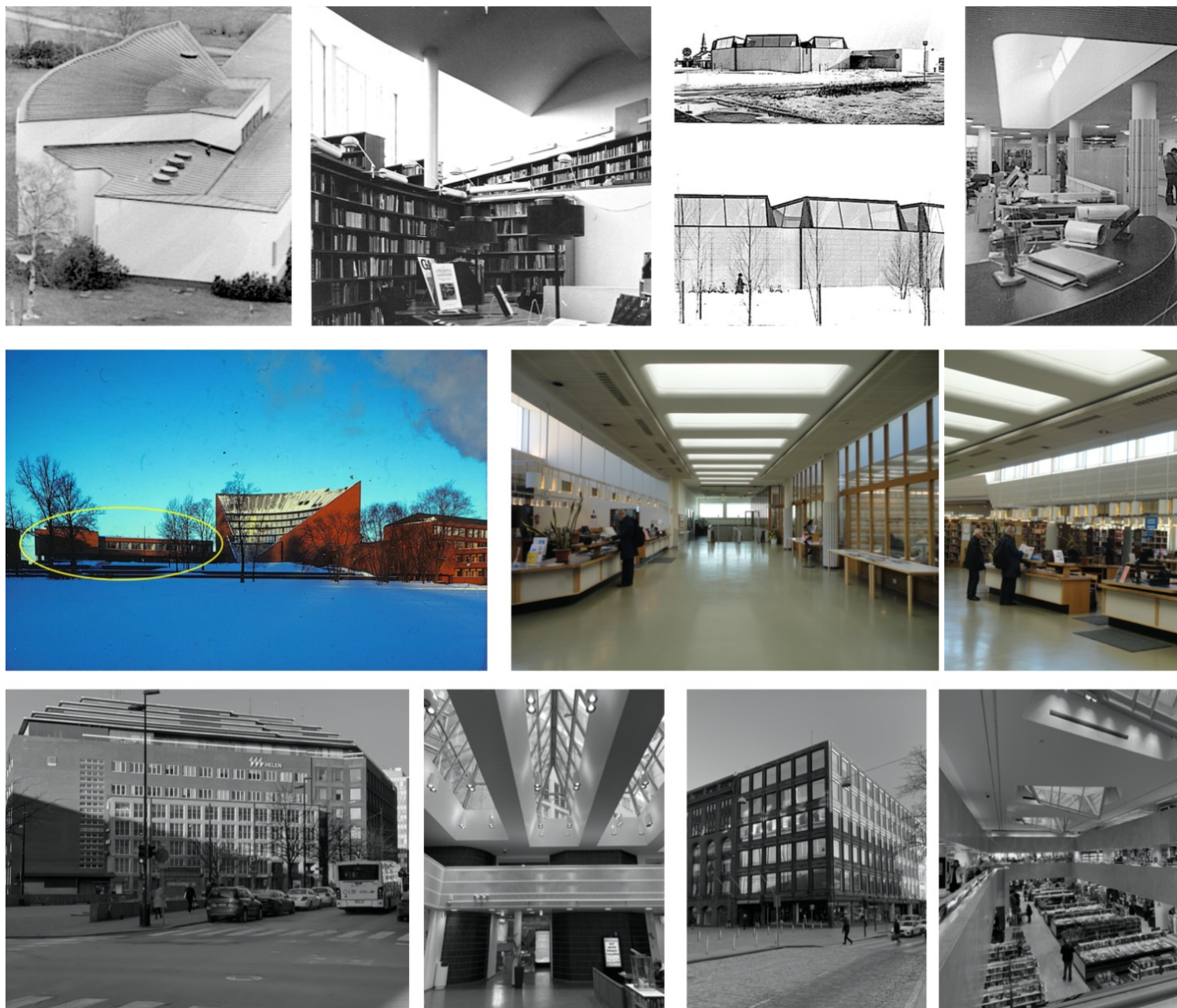
Από επιστολή καταχωρημένη στα Αρχεία Alvar Aalto στη Jyväskylä, τεκμαίρεται ότι στις 23 Απριλίου 1963 ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης είχε στείλει στον Alvar Henrik Aalto πρόσκληση του Τεχνολογικού Ινστιτούτου Αθηνών να συμμετάσχει σε Συνέδριο εμπειρογνομόνων στην Ελλάδα μεταξύ 6 και 13 Ιουλίου.¹⁷ Στην επιστολή του ο Δοξιάδης εξηγούσε τους σκοπούς της διάσκεψης ενόψει της επιδεινούμενης κατάστασης των «ανθρώπινων οικισμών». Επίσης, τον ενημέρωνε για την παρουσία και ενεργό συμμετοχή ορισμένων διεθνών προσωπικοτήτων, όπως του Sigfried Giedion, της Margaret Mead, του Pier Luigi Nervi, κ.ά. Του ανέφερε επίσης ότι η διάσκεψη επρόκειτο να συνεχιστεί σε κρουαζιέρα στα νησιά του Αιγαίου και σε επιλεγμένες αρχαιολογικές τοποθεσίες.

Σύμφωνα με μια θετικιστική άποψη, η ορθολογική ανάλυση του Δοξιάδη διέκρινε πέντε βασικές κατηγορίες θεμάτων που συσχετίζονται με τη μελέτη των ανθρώπινων οικισμών. Αυτές αποτέλεσαν και το κυρίως αντικείμενο των ερευνητικών προσανατολισμών της «Οικιστικής» του θεώρησης: η *Φύση*, ο *Άνθρωπος*, η *Κοινωνία*, τα *Κελύφη* και τα *Δίκτυα*. Αν οι ίδιες εκληφθούν ακόμα και ως θεματικές ρουμπρίκες για τις ποικίλες εκδοχές που θα μπορούσαν να σημάνουν, οι πέντε αυτές κατηγορίες ήταν ασφαλώς κεντρικές και στους στοχασμούς του Aalto, τόσο τους ιδεολογικούς-θεωρητικούς, όσο και στις συναρτήσεις τους με το αρχιτεκτονικό λειτούργημα. Η επιστολή-πρόσκληση του Δοξιάδη προς τον Aalto είχε νόημα, τουλάχιστον από αυτή την άποψη, και ο τελευταίος θα είχε αναμφισβήτητα ενεργητικό ρόλο στις διασκέψεις των “*Συμποσίων της Δήλου*”, αν βέβαια είχε επιλέξει να συμμετάσχει. Το γεγονός ότι δεν αποφάσισε να το πράξει, παραλείποντας επιπλέον να απαντήσει στην πρόσκληση του Δοξιάδη, δεν θα μπορούσε απλά και μόνο να ερμηνευθεί ως παράδοξο, διφορούμενο ή ιδιουσυγκρασιακό συμβάν. Ενδεχομένως, είχε να κάνει με τη σχετική αποστροφή του Aalto σε “αριθμούς” και “στατιστικές”, τον “*Πήγασο του Πολεοδόμου*”¹⁸ σύμφωνα με ρήση του Δοξιάδη, συσχετισμοί που δεν ανταποκρίνονταν στην ααλτική αντίληψη περί εναίσθησης, τέχνης, και αισθητικής. Ίσως είχε επίσης να κάνει με ένα αυξημένο σύνδρομο εκλεκτικισμού και απόσυρσης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, και απόρριψης της αυθεντίας του «ειδικού». Ήταν όμως δεδομένη και μια τάση του Φινλανδού αρχιτέκτονα να μην απαντά σε όσα γράμματα και προσκλήσεις έκρινε ότι δεν εξυπηρετούσαν τις εκάστοτε προτεραιότητές του.

Το ίδιο ακριβώς συνέβη άλλωστε δύο χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1965, με αναπάντητη επιστολή που απηύθυνε ο *I. Despotopoulos, o. Professor an d.TH Athen u. Akademie in Munchen προς τον Herrn Professor Alvar Aalto*.

Στις 30 Ιουλίου 1965, ο Έλληνας αρχιτέκτονας-καθηγητής Ιωάννης Δεσποτόπουλος είχε στείλει επιστολή στον Alvar Aalto στα γερμανικά, αναφέροντάς τον ως “αγαπητό κ. συνάδελφο!” (“*Sehr geehrter Herr Kollege!*”). Σε αυτή ρωτούσε τον Aalto αν “θα μπορούσε να ανταποκριθεί στην πρόσκληση από το TH [Τεχνικό Πανεπιστήμιο / Ε.Μ. Πολυτεχνείο] να δώσει μια διάλεξη”. Πρόσθετε επίσης, ότι Έλληνες σπουδαστές είχαν επιλέξει να πραγματοποιήσουν ένα ερευνητικό ταξίδι στη Φινλανδία, ώστε στη συνέχεια να επεξεργαστούν το προϊόν της έρευνάς τους παραδίδοντας ένα είδος διατριβής για το έργο του [Aalto] στη Φινλανδία, και ολοκληρώνοντας με μια αντίστοιχη “*διδακτορική εργασία*” [ουσιαστικά επρόκειτο για την προβλεπόμενη εργασία και διάλεξη των τελειόφοιτων σπουδαστών]. Στην ίδια επιστολή ο Δεσποτόπουλος υπενθύμιζε στον Aalto τις δύο προηγούμενες συναντήσεις τους· την πρώτη στο CIAM της Αθήνας το 1933, και μια δεύτερη στη Στοκχόλμη μαζί με τον αρχιτέκτονα Ahrbom, στα μέσα της δεκαετίας του 1950.¹⁹

Από ό,τι είναι γνωστό, ο Aalto δεν μπόρεσε και εδώ να ανταποκριθεί στην πρόσκληση, σε μια περίοδο από την αρχή μέχρι το τέλος της δεκαετίας 1960, που ο φόρτος εργασίας στο γραφείο του ήταν και πάλι εξαιρετικά απαιτητικός (βλ. Μελέτες βιβλιοθηκών, κτιρίων γραφείων και διοικήσεων, νέων κτιρίων ή επεκτάσεων Δημαρχείων, αρχιτεκτονικών διαγωνισμών, κ.ά. εικ. 21-30)

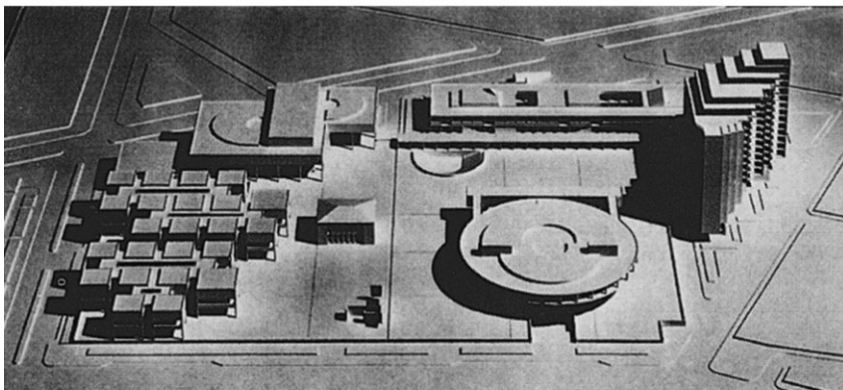
Εικ. 21-30 Ένα τμήμα από τις 50 περίπου μελέτες και τα έργα του Alvar Aalto και των συνεργατών αρχιτεκτόνων στο Γραφείο του από τις αρχές έως το κλείσιμο της δεκαετίας 1960. Στην πρώτη σειρά: εικ.21/22 και 23/24: βιβλιοθήκες στο Seinäjoki και στο Rovaniemi. Στη δεύτερη σειρά: εικ.25/26: η Πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη στο Otaniemi. Στην τρίτη σειρά: εικ.27/28 και 29/30: τα κεντρικά γραφεία Ηλεκτρικής Εταιρείας και το Ακαδημαϊκό βιβλιοπωλείο με γραφεία, καφετέρια, κλπ. Στο Ελσίνκι (© φωτογραφιών: Αρχαία Κ. Εαυθόπουλος 1978-2019, εκτός της εικ. 26 © Σοφία Τσιράκη)

Σαν σε κάποιο παράδοξο Σωκρατικής ειρωνείας, στις αρχές της δεκαετίας 1960, ο Aalto και ο Δεσποτόπουλος μελετούν τα μεγαλύτερα σε έκταση έργα τους, με πολυδιάστατη πολιτισμική και κοινωνική σημασία. Πρόκειται αφ'ενός για το νέο κέντρο του Ελσίνκι (εγκρίθηκε σε δύο φάσεις, το 1961 και το 1966), και αφ'ετέρου για το νέο Πολιτιστικό Κέντρο Αθηνών (διαγωνισμός 1959, σχέδιο 1960-1962 και 2η πρόταση 1968-1973).(εικ. 32,33)

Και οι δύο προτάσεις ενσωμάτωναν στη μεγάλη κλίμακα πολλές από τις ιδεολογικές αξίες που μελετήθηκαν και εκφράστηκαν επανειλημμένως από τους δύο αρχιτέκτονες· αξίες οι οποίες συνοψίζονταν στον πολύπτυχο δημοκρατικό ρόλο που ένα σύγχρονο αστικό κέντρο όφειλε να συμβολίζει, να αναδεικνύει και να αποδίδεται στους πολίτες του.

Ωστόσο, και οι δύο εμπνευσμένες προτάσεις επικρίθηκαν για τη «μνημειακότητά» τους, και ως επίσης απόμακρες από τις «πραγματικές ανάγκες» και τις συνήθειες ατομικές αντιλήψεις των κοινωνιών τους. Σε μια εποχή ευάλωτη στο επερχόμενο κύμα μαζικών κοινωνικών αναταραχών, η δεκαετία του '60 της "πολιτιστικής επανάστασης" ήταν ούτως ή άλλως μια δεκαετία ανατρεπτική απέναντι σε καθιερωμένες συμβάσεις, κοινωνικές και αρχιτεκτονικές.

Έτσι, ούτε η γραμμική ανάπτυξη του μεγαλόπνοου έργου του Aalto, ούτε η περίκεντρη άρθρωση της οραματικής σύνθεσης του Δεσποτόπουλου πραγματοποιήθηκαν τελικά, με την εξαίρεση ενός κτιρίου σε κάθε περίπτωση: του Σπιτιού της Φινλανδίας/Finlandia talo και του Ωδείου των Αθηνών.(εικ.33,34) Τα δύο έργα, αν και εξακολουθούν να εξυπηρετούν τον αποκλειστικό σκοπό για τον οποίο αρχικά προορίζονταν, και συνιστούν επιπλέον από μόνα τους διακεκριμένα πρότυπα νεωτερικών κατευθύνσεων στην αρχιτεκτονική, παραμένουν εντούτοις μετέωρα ενθυμήματα πολιτικής αβουλίας, καθώς και ιδεολογικής και συντεχνιακής σύγχυσης.

Εικ. 31/32 και 33/34 (Φωτογραφία εικ.34, © Αρχείο Κ. Ξανθόπουλου, 2016)

Πολλά έχουν γραφτεί για τον Δημήτρη Πικιώνη, αλλά σχεδόν τίποτα για τους σύμπλοκους συμβολισμούς που τον συνδέουν με τον Alvar Aalto. Η απόκλιση στη φυσιογνωμία των δημιουργικών τους έργων θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνευθεί με την απουσία οποιασδήποτε εμπράγματης ή συμβολικής ταύτισης μεταξύ των δύο. Αντίθετα, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι σε πολλά θεωρητικά και φιλοσοφικά ζητήματα ο Πικιώνης εντούτοις "συναντιόταν" με τον Aalto.²⁰

Ίσως, μια μοναδική απόπειρα που έχει κάπως αμβλύνει αυτό το "κενό" μπορεί να αποδοθεί επίσης στον Juhani Pallasmaa, και πιο συγκεκριμένα, στην άποψή του για τη διάκριση της αρχιτεκτονικής σε σχέση με τη μνήμη. Ο ίδιος αναφέρεται έτσι σε ένα «είδος» αρχιτεκτονικής ως προϊόντος «ποιητικής χημείας», η οποία «... δημιουργεί μια αίσθηση χρονικού βάθους και επικής συνέχειας χωρίς άμεσες μορφολογικές αναφορές, όπως στα έργα του Alvar Aalto, του Δημήτρη Πικιώνη και του Carlo Scarpa.»²¹

6. Το δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα ενός ώριμου Aalto σε αναζήτηση πνευματικών-πολιτιστικών αξιών μέσα από αρχαία μνημεία και θεσμούς· συσχετίσεις μεταξύ κλασικισμού, αρχέτυπων και νεωτερικότητας στην Αρχιτεκτονική.

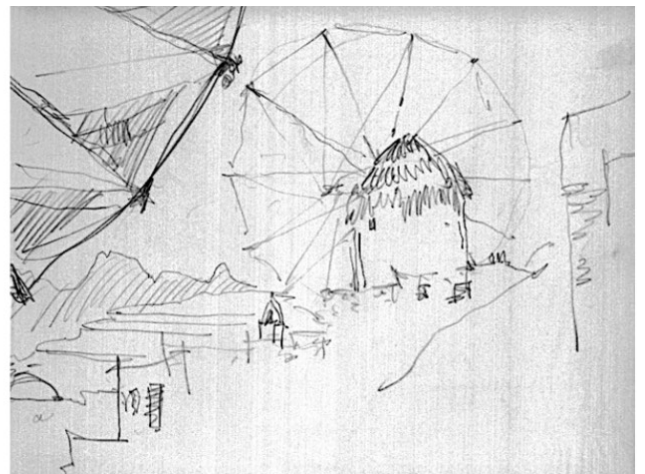
Σε αντίθεση με τους προσανατολισμούς και τις φιλοδοξίες του Aalto κατά το πρώτο του σύντομο ταξίδι στην Ελλάδα, το δεύτερο ταξίδι του, είκοσι χρόνια αργότερα, ήταν μια μάλλον προειλημμένη απόφαση· κάτι που αφορούσε μια ενδόμυχη κλήση, μια επιθυμία καλλιεργημένη από τα παλιά. Κάτι που θα μπορούσε ενδεχομένως να ανταποκριθεί σε μια οιωνεί τάση αναζήτησης, και σε μια επίσης συναισθηματική και πνευματική αναθεώρηση και αποσαφήνιση, στη συγκεκριμένη περίοδο αρχιτεκτονικής και στοχαστικής του ωριμότητας. Ήταν ένα ταξίδι που θα μπορούσε να του διευρύνει τον πολιτισμικό και αρχιτεκτονικό ορίζοντα και την βαθύτερη κατανόηση ενός γνήσιου κλασικισμού, με τις νοηματοδοτήσεις και την ανάλογη αξία και σαφήνεια του μέτρου, του «ωραίου» και των συσχετίσεών του με το “μοντέρνο”.

Σε αντίθεση με την προηγούμενη επίσκεψή του στην Αθήνα, μια βιαστική διαφυγή από υποχρεώσεις που επέβαλε το 4ο CIAM, το δεύτερο ταξίδι χρησιμεύει στον Aalto ως υπενθύμιση για ένα ανεκπλήρωτο μέχρι τότε "καθήκον" στον εαυτό του. Μια εκ του σύνεγγυς αφομοίωση των εναρμονισμένων με το εκάστοτε φυσικό περιβάλλον αρχαίων μνημείων, καθώς αποτυπώνονται στα διάσπαρτα ερείπια της ιστορικής διαχρονίας, στις Μυκήνες, τους Δελφούς, την Ολυμπία και τη Δήλο, όπου με αφετηρία την Αθήνα [Ξενοδοχείο King George], το ζεύγος Aalto θα ταξιδέψει για 10 περίπου μέρες από τις 25-26 Απριλίου μέχρι και τις 4-5 Μαΐου (βλ. πιο κάτω εικ.36-48). Τα ατελείωτα ελληνικά ερείπια που ακολούθησαν με αντίστροφη συνέχεια, αλλά που είχε βιώσει κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού στην Ιταλία και τη Μεγάλη Ελλάδα [Magna Grecia] ένα χρόνο νωρίτερα.

Για ποιους όμως επιπλέον λόγους επέλεξε ο Aalto να επισκεφθεί την Ελλάδα στις αρχές τη δεκαετίας του 1950;

Ήταν αναμφισβήτητα οι προηγηθείσες εμπειρίες και επιρροές των προαναφερθέντων Φινλανδών αρχιτεκτόνων-περιηγητών, ειδικά του Hilding Ekelund, αλλά και δασκάλων του από τα παλιά χρόνια, των Usko Nyström και Armas Lindgren.

Όμως πιο συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον του εκείνη την εποχή είχε ίσως πάρει θετική μορφή από την εξοικειώσή του το 1952 με τον πιο πρόσφατο στενό φίλο και κύριο βιογράφο του Göran Schildt. Ο τελευταίος είχε ξεκινήσει τα πολλά του ταξίδια στα πελάγη του Ιονίου και του Αιγαίου με το ιστιοφόρο του *Daphne*, ήδη από το 1950, μεταφέροντας στα γραπτά του με ιδιαίτερο πάθος και λυρισμό, εμπειρίες από αιγαιοπελαγίτικα και άλλα νησιά. Έτσι, αν και η Δήλος υπήρξε για τον Aalto ένα παράδειγμα πολιτικής και πολιτισμικής ένωσης και σύμπνοιας, το οποίο επικαλέστηκε αργότερα μιλώντας στον Σύλλογο Φινλανδών Αρχιτεκτόνων [SAFA] με αφορμή τη λειτουργία του Μουσείου Φινλανδικής Αρχιτεκτονικής, είναι μάλλον βέβαιο ότι ο Schildt άσκησε κάποια επίδραση ώστε ο φίλος του να επισκεφθεί και τη γειτονική Μύκονο. Ο Aalto, έχοντας χάσει μια ευκαιρία να επισκεφθεί τα νησιά το 1933, θα έπαιρνε έτσι μια ελάχιστη γεύση από την πλαστική επινοητικότητα και μαστοριά της “ανώνυμης” κυκλαδικής αρχιτεκτονικής.(εικ. 35 και 36/37)

Εικ.35 Σέριφος, Φωτογραφία του Göran Schildt., Εικ.36/37 Σκίτσα του Aalto από τον Μύλο της Πεντάρας στη Μύκονο (1953)

Είναι επίσης γνωστό ότι ο Jean-Jacques Barué, Δανός συνεργάτης στο γραφείο του, είχε ταξιδέψει στην Ελλάδα το 1951. Οι διηγήσεις και τα σκίτσα του από τους Δελφούς είχαν ενδεχομένως επισύρει και ενισχύσει το ενδιαφέρον του Aalto. Η επιρροή του Barué φαίνεται όμως να ήταν πιο έμμεση, αλλά και αποφασιστική σε σχέση με μια φερόμενη συνάντηση και γνωριμία του Aalto με τον τότε διευθυντή της École Française d'Athènes (1950-1969), αρχαιολόγο και έμπειρο μελετητή των Δελφών, τον Georges Daux. Σύμφωνα με μαρτυρία του Barué, που δημοσιεύτηκε στο δανέζικο περιοδικό Arkitekten δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του Aalto, ο Daux είχε επισκεφθεί το Ελσίνκι στις αρχές της δεκαετίας 1950. Με τη μεσολάβηση του Δανού αρχιτέκτονα, ο Γάλλος αρχαιολόγος είχε γνωριστεί και αναπτύξει φιλία με τον μεγάλο Φινλανδό.

Υπήρχε τέλος και το ενδεχόμενο μιας επιπλέον μύησης στην αισθητική ιδιαιτερότητα της ελληνικής φύσης και των αρχαίων μνημείων, από τον αρχιτέκτονα Δημήτριο Παντζόπουλο [Dimitrios Pantzopoulos], μοναδικό Έλληνα που εργάστηκε για ένα διάστημα στο Γραφείο του Alvar Aalto (από Ιούνιο 1947 μέχρι Δεκέμβριο 1948).

Τι βιώματα αφομοίωσε ο Aalto κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του το 1953 και τι πήρε πίσω μαζί του;

Οι τοποθεσίες που επισκέφθηκε κατά τη διάρκεια του δεύτερου ταξιδιού του θα μπορούσαν κατά κάποιον τρόπο να αφορούν μια τάση ύστερης αυτοαξιολόγησης, ιδίως εκεί όπου θα μπορούσε να συσχετίζεται με την πρώιμη ταύτισή του με τον κλασικισμό, τον εκ νέου προσδιορισμό του έναντι του «μοντέρνου».

Σημαντικά κίνητρα στην ααλτική διανόηση είχαν επίσης να κάνουν με ανθρωπιστικά ιδανικά, με τη φυσική έκφραση και τα λειτουργικά τοπία της αρχαίας δημοκρατίας. Αυτές τις ουσιαστικές πτυχές προσπαθούσε κατά πάσα πιθανότητα να διακρίνει και να ερμηνεύσει κατά την περιπλάνησή του ανάμεσα στα σύνθετα μνημειώδη περιβάλλοντα των αρχαίων τόπων.

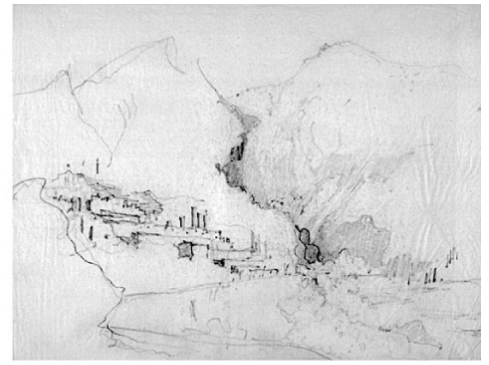
Τη φορά αυτή, ο Aalto χρησιμοποίησε το μολύβι και το καρνέ σε αντίθεση με τη χρήση φωτογραφικής μηχανής, ανυψώνοντας έτσι την εικόνα σε μια αξιωματική ενσάρκωση, που θα μπορούσε αργότερα να ανακαλέσει και να μεταγλωττίσει στο δικό του συντακτικό αποθησαύρισμα. Σε ένα χειρόγραφο σημείωμά της από τους Δελφούς, η νέα σύντροφός του Alvar Aalto, Elissa, έγραφε μεταξύ άλλων στις 27 Απριλίου: “... Ο Alvar έφυγε κίολας με ένα μπλοκ ιχνογραφίας κάτω απ’ τη μασχάλη του για να σχεδιάσει ελληνικούς τοίχους ...”. (εικ. 38-43)

Το βλέμμα του Aalto δεν περιοριζόταν σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση ή απόσταση. Από τα σκίτσα που σχεδίασε, γίνεται φανερό ότι το πεδίο αντίληψής του ήταν πανεποπτικό και, όπου έκρινε σκόπιμο, επίσης εστιασμένο. Έτσι προσάρμοζε τις κινήσεις και τις στάσεις του σύμφωνα με ένα είδος «*αισθητικής απόστασης*»: ένα καλλιτεχνικό και πνευματικό «νετάρισμα», στο οποίο το γενικό και το λεπτομερές αποδίδονταν στην πραγματική τους χωρο-χρονική κλίμακα και σημασία, “παντομνημονικά” κατά του Παναγιώτη Μιχελή.²²

- Alvar painui ja pöytästä.
 kettio-kainalossa pöytä-
 mään kocciblenlaisia
 muureja -

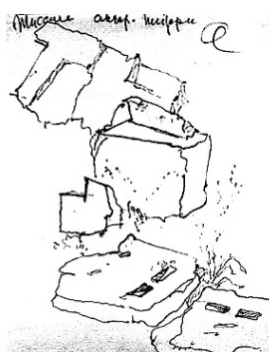
Olen rotraste-
 mit ja asille.

Täällä on min hiljaisuus,
 etei ainoa häiriö ovat
 aonien humidat.
 Kothet pentelavat vuorille,
 joiden huipilla vielä
 kanta (Parnassos on
 2450m korkeas,
 moni terveisin. Elissa.

Εικ.38 4η σελ. από το χειρόγραφο σημείωμα της Elissa Aalto. Εικ.39-43 Σκίτσα του Aalto από τους Δελφούς (Πηγή: Αρχεία Alvar Aalto, Jyväskylä)

Δεν υπήρξαν αναφορές από μελετητές του Aalto για άμεσες ή προφανείς επιρροές από το ταξίδι του στην Ελλάδα το 1953. Και εδώ, μια σειρά επιπλέον μεταφορικών ή εύλογων αναλογιών μπορούν να αποδοθούν στα έργα του, ιδιαίτερα σε εκείνα που ενσωματώνουν μια σειρά πολιτικών και πολιτιστικών λειτουργιών, εκφράζοντας την ιδέα και το περιεχόμενο μιας πόλης, κοινότητας, ή, σε μικρότερη κλίμακα, ενός συγκροτήματος συλλογικών δράσεων, ενός κοινοτικού κέντρου. Σε τέτοια έργα μπορεί κανείς να παρατηρήσει συνοπτικά τον τρόπο με τον οποίο ο αρχιτέκτονας είχε οργανώσει και διαρθρώσει κτιριακά τμήματα, θραύσματα συγκροτημένων κυττάρων, αγορές ή πλατείες, χώρους για ατομικές και συλλογικές δραστηριότητες, διάκενα.

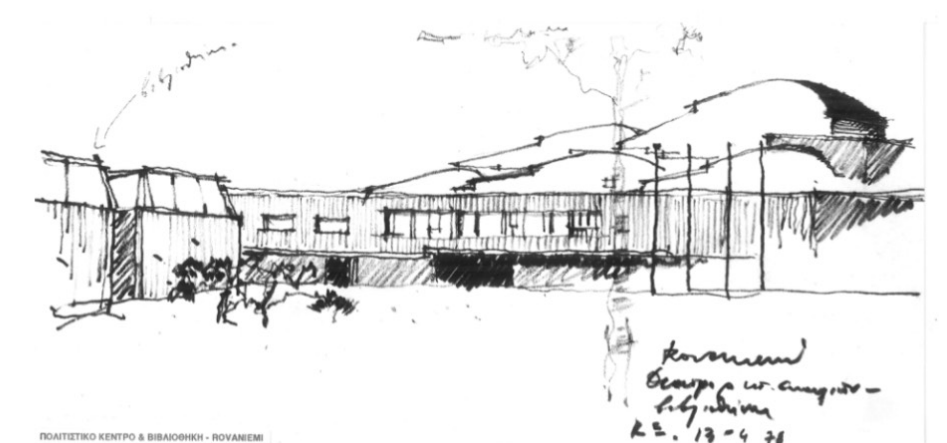

Εικ. 44/45 Σκίτσα του Aalto από τις Μυκήνες, Εικ.46 Σκίτσα του Aalto Από την Ολυμπία (Πηγή: Αρχεία Alvar Aalto, Jyväskylä)

Ο ετεροτοπικός χαρακτήρας,²³ η οργανική σύζευξη μικρών και μεγάλων “κόσμων”-κτισμάτων, κλειστών και υπαίθριων χώρων, χωρίς άμεσα αντιληπτούς κανόνες κάποιας δεδομένης γεωμετρικής τάξης, πιο κοντά σε ένα ονειρικό περιβάλλον, μια εκπεφρασμένη “εντοπία” ιδεών, θεσμών και μυστηρίων, δεν διέλαθε της προσοχής του Aalto κατά τις περιπατητικές περιηγήσεις του στους Δελφούς και σε άλλα συγκροτήματα της κλασικής αρχαιότητας. Η εύλογη αυτή υπόθεση μπορεί λίγο ως πολύ να εξηγηθεί σε μια σειρά από έργα του, ειδικά των τελευταίων δύο δεκαετιών έντονης αρχιτεκτονικής δραστηριότητας. Τα επί μέρους κτιριακά και φυσικά στοιχεία στο κάθε σύνολο, η ανάμειξη και ιεράρχηση ανοιχτών, διάμεσων και κλειστών χώρων, τα σενάρια κίνησης, και ειδικότερα, οι χώροι συναθροίσεων, συμμετοχικής διάδρασης και κοινοτικής διακυβέρνησης, αναγνωρίζονται συνήθως στις συνθέσεις του Aalto, με τις αίθουσες συναντήσεων-συνελεύσεων, τις αίθουσες διδασκαλίας, τα αμφιθέατρα και τα θέατρα, καθώς ξεχωρίζουν σαν μικροί ναοί, “ακροπόλεις”, αποκορυφώματα, ακροστιχίδες κτιριακών μορφών, που εξυμνούν, ιεραρχούν και ολοκληρώνουν λειτουργικούς συσχετισμούς και διατρανώνουν τον συμβολικό αλλά και ουσιαστικό ρόλο του τοπίου στην εμπέδωση ενός πνεύματος συλλογικότητας. (εικ.47-53)

Εικ. 47/48 Το Δημαρχείο του Seinäjoki με τα Γραφεία της Κοινότητας με την “ακροστιχίδα” της Αίθουσας Συνελεύσεων, συμπληρώνει emphatica τη σύζευξη κτιρίων διαφορετικών λειτουργιών, όπως, Εκκλησία και Γραφεία Ενορίας (1958-1960), Βιβλιοθήκη (1959-1965), και Θέατρο (1980-1987) (© Αρχείο Κ. Ξανθόπουλου, 1978. Σημ. Η φωτο. 48 από το καμπαναριό της Εκκλησίας)

Εικ. 49-53 Το Δημαρχείο του Säämätsalo με τα Γραφεία της Κοινότητας (1949+1952), το Σπίτι της Κουλτούρας στο Ελσίνκι (Έδρα του ΚΚΦ, 1952-1958), το Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο στο Otaniemi (1949-1967) και το πολυ-λειτουργικό Κέντρο Lappia στο Rovaniemi (1969-1976). Σε όλα σχεδόν τα έργα δημοσίων λειτουργιών, ο Aalto δημιουργεί ένα δραματικό φινάλε, ένα αποκορύφωμα, μια “ακροστιχίδα” ή, μια μικρή “ακρόπολη”, όπως π.χ. χαρακτηρίζει το Δημαρχείο του Säämätsalo ο Richard Weston (βλ. Alvar Aalto, Phaidon Press, London 1997 [1995], σελ.137). Οι μορφολογικές εξάρσεις εκφράζονται με ένα αντίστοιχο σχεδιαστικό αποτέλεσμα

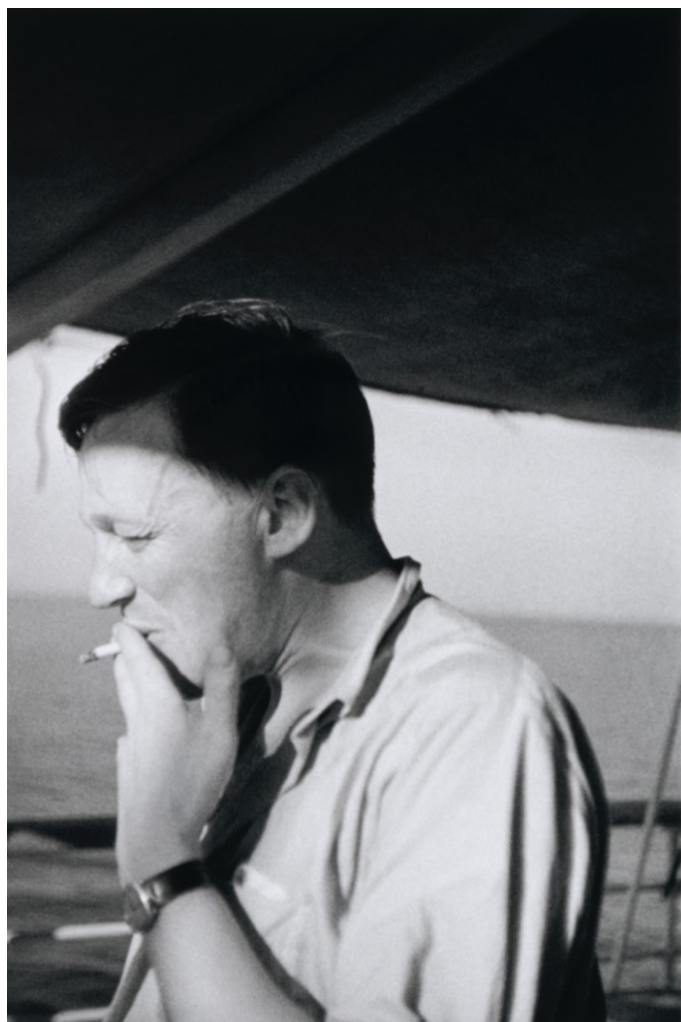
μιας επαναληπτικής και επίμονης επεξεργασίας, τόσο στις κατόψεις όσο και στις τομές. Αποτελούν κατά κάποιον τρόπο την τελική "υπογραφή" Aalto στο καθένα από τα έργα του, στα σημεία εκείνα όπου αυτά παραπέμπουν σε μια έννοια κλασικότητας και αρμονίας, μεταφορές του "κλασικού" της ελληνικής αρχαιότητας, στο "μοντέρνο" μιας ετεροχρονισμένης σύγχρονης εποχής και ζωής. (Φωτογραφίες και σκίτσο © Αρχείο Κ. Ξανθόπουλου, 1978/1981/2016).

Το πρώιμο όραμά του Alvar Aalto να μετατρέψει κατ' αναλογία τη Jyväskylä και το φινλανδικό περιβάλλον σε κάποιο είδος ειδυλλιακής βόρειας "Τοσκάνης", υπήρξε μια ανεκπλήρωτη "καλλιτεχνική φαντασίωση". Αλλά ήταν μια φαντασίωση που σχετιζόταν περισσότερο με τη «μορφή» και την «εντύπωση» παρά με το «περιεχόμενο» και την «ουσία». *"Για μένα η Ιταλία αντιπροσωπεύει ένα ορισμένο αρχέτυπο, που χαρακτηρίζεται σε εκπληκτικό βαθμό από ελκυστικές μορφές στην ανθρώπινη κλίμακα ..."*, δήλωνε κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξής του το 1954.²²

Σε αντίθεση, η Ελλάδα είχε αναζωογονήσει στο ώριμο μυαλό του Aalto την αξία και τη σημασία των θεσμών, των εφαρμογών μιας δημοκρατίας με αντιστοιχία σε δρώμενα και στη φυσική-χωροταξική τους εκδήλωση και πραγμάτωση που υπέκρυπταν, και ταυτόχρονα αποκάλυπταν τα μνημεία και τα ερείπια, τα θέατρα και οι "θησαυροί". Στο συνολικό περιβάλλον της κλασικής αρχαιότητας εστίαζε, δηλαδή, με στοχαστική διάθεση στα «περιεχόμενα» και στο "ουσιαστικό", το "θεμελιώδες", αντίθετα προς μια αυθόρμητη γοητεία, ενίοτε και φευγαλέα, που θα μπορούσαν να ασκήσουν στο καλλιεργημένο του βλέμμα, οι «μορφές». Η χωροταξία, η ένταξη και ο "διάλογός" τους με τον φυσικό χώρο, δεν διέφυγαν από την προσοχή και τον θαυμασμό του, "σχηματίζοντας ένα νήμα από μαργαριτάρια", καθώς θα αναφέρει δέκα χρόνια αργότερα.²³

Από τον Μάιο του 1976, τότε που έφυγε ο Alvar Aalto, είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να υποθέσει κανείς -ο ενημερωμένος αρχιτέκτων, ο ερευνητής ή/και ο δάσκαλος- ότι το πνεύμα και η δημιουργική φύση του, όπως επανειλημμένα εξυμνούνται και προβάλλονται μέσα από το σύνολο της δουλειάς του, θα σταματήσουν ποτέ να επανεξετάζονται, να ερμηνεύονται, να ανακαλύπτονται, και πιθανόν να ανασκευάζονται, στο διηνεκές.

Με το ανοιχτό, εναισθητικό και εσαεί ασύλληπτο δημιουργικό και "αναρχικό" του πνεύμα, μπορεί πάντα να μελετηθεί και να διαβαστεί σαν "ανοιχτό βιβλίο", με πληθώρα σελίδων που να συμπληρώνουν την πραγματική ή φαντασιακή εξιστόρηση της διαδρομής του μέσα από τη ζωή και την αρχιτεκτονική, στην Ελλάδα και σε άλλες περιοχές και χώρες ανά τον κόσμο.

Εικ. 54/55 Δύο σχετικά σπάνια πορτραίτα του Alvar Aalto στο κατάστρωμα του Πατρίς II, επιστρέφοντας από τον Πειραιά στη Μασσαλία τον Αύγουστο του 1933, μετά το πέρας του 4ου CIAM. (© Hazen Sise fonds, Canadian Center for Architecture. Gift of the Hazen Side family.

Σημ. Η άδεια δημοσίευσης των δύο φωτογραφιών δόθηκε αποκλειστικά στον συγγραφέα του βιβλίου *Alvar Aalto and Greece ...*, και του παρόντος δοκιμίου, μετά από σχετική Σύμβαση και εξαγορά. Η οποιαδήποτε άλλη αναπαραγωγή και χρήση τους δεν είναι επιτρεπτή χωρίς την προηγούμενη συνεννόηση και επαφή με το Καναδικό Κέντρο Αρχιτεκτονικής στο Montreal)

Παραπομπές

¹ Από τις εκτενέστερες βλ. π.χ. Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge Mass. and London, The MIT Press, 2002, σελ.73-91). Βλ. Και Τεχνικά Χρονικά, αριθ.44-45-46, Έτος Β'/IV, 15 Οκτωβρ.-15 Νοεμβ. 1933, στην ελληνική και στη γαλλική έκδοση.

² Ο κύριος όγκος των βιογραφικών αναφορών του Göran Schildt για τον Alvar Aalto περιλαμβάνεται σε μια τριάδα βιβλίων με τίτλους: *Alvar Aalto; The Early Years* (Rizzoli, 1984), *Alvar Aalto; The Decisive Years* (Rizzoli, 1986), και *Alvar Aalto; The Mature Years* (Rizzoli, 1991). Ο ίδιος συνέταξε έναν πλήρη κατάλογο των έργων του σε έναν τόμο με τίτλο: *Alvar Aalto; A Life's Work: Architecture, Design and Art* (Otava, 1994), καθώς και ένα συμπλήμα-επιλογή σημαντικών κειμένων και σκίτσων του αρχιτέκτονα από τα ταξίδια του στην Ελλάδα και αλλού, στο *Alvar Aalto; Skisser* (Söderström & Co Förlags Ab, 1973)· το ίδιο εκδόθηκε στα αγγλικά το 1978, ως *Sketches* (MIT Press). Σημειώνεται ότι ο Göran Schildt γνώρισε προσωπικά τον Alvar Aalto μόλις το 1952, δηλαδή όταν ο τελευταίος ήταν ήδη 54 ετών, ένα χρόνο πριν το δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα.

³ Ο Δανός αρχιτέκτων Jean-Jacques Baruël υπήρξε για 6 περίπου χρόνια συνεργάτης στο Γραφείο του Aalto (1948-1954), και ένας από τους ακραιφνείς ανάμεσα στους ελάχιστους «ααλτικούς» σχεδιαστές, υιοθετώντας χαρακτηριστικά σημεία από το έργο του μέντορά του. Σαφές παράδειγμα αποτελεί το Μουσείο Τέχνης Nordjullands Kunstmuseum στο Aalborg της Δανίας το οποίο σχεδίασαν από κοινού και με τη συμμετοχή της

Elissa Aalto (Διαγωνισμός 1958, ολοκλήρωση 1972. Εικ. 1-3). Δώδεκα χρόνια μετά τον θάνατο του Aalto, ο Baruel δημοσίευσε δύο αναμνηστικά άρθρα για τον Φινλανδό αρχιτέκτονα στο περιοδικό *Arkitekten* (4-1988), αποκαλύπτοντας ενδιαφέροντα προσωπικά βιώματα κατά τη διάρκεια της κοινής τους πορείας.

⁴ Π.χ. σε επιστολή προς τον αρχιτέκτονα και πρώιμο συνεργάτη του Ragnar Uryä, ο Aalto έγραφε το 1916 σχετικά με τις σπουδές του: «Έχω εντατικά ασχοληθεί τις τελευταίες εβδομάδες, από το πρωί μέχρι το βράδυ, με την τέχνη της αρχαίας Κρήτης και των Μυκηνών. Τέτοια συναρπαστικά θέματα δεν τα αποχωρίζεσαι από τη στιγμή που τα μελετάς.»

⁵ Göran Schildt, *Alvar Aalto; The Early Years*. Rizzoli, 1984, σελ. 252.

⁶ Άγγελος Σικελιανός, Γράμματα, τομ.Α, σελ.151. Αναφέρεται και από τον Κ. Τσιαμπάο στο *Αμφίθυμη νεωτερικότητα ...*, Επίκεντρο 2017, σελ.60.

⁷ Göran Schildt, *Alvar Aalto; The Mature Years*. Rizzoli, 1991, σελ.94-95.

⁸ Göran Schildt, *Alvar Aalto; The Decisive Years*. Rizzoli, 1986, σελ.90.

⁹ Για το ταξίδι-περίπλου μιας ομάδας συνέδρων, βλ. ένα μικρό κείμενο του Sigfried Giedion, “CIAM at Sea”, μεταφρασμένο από τον Morton Shand και δημοσιευμένο στο *Architects’ Yearbook*: 3, σελ. 36-39. Πρόσφατα εκδόθηκε ένας πλήρης απολογισμός του περίπλου στις Κυκλάδες με πρωτότυπες φωτογραφικές λήψεις του Laszlo Moholy-Nagy, στο βιβλίο των Chris Blencowe/Judith Levine, Moholy’s edit. *The avant-garde at sea; august 1933*. Lars Müller Publishers, Zurich, 2019. Στο ίδιο εμφανίζονται φωτογραφίες στο Πατρίς II και το φιλμ του Nagy, *The Architects’ Congress*. Βλ.και Matina Kousidi, *Through the Lens of Sigfried Giedion. Exploring Modernism and the Greek Vernacular in Situ*. RIHA Journal 0136 | 15 July 2016

¹⁰ Göran Schildt, *Alvar Aalto; The Early Years*. Rizzoli, 1986, σελ.18.

¹¹ Μετάφραση στην ελληνική της εποχής από το πρωτότυπο της ομιλίας του Giedion στα γαλλικά. *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Οκτωβρ.-15 Νοεμβρ. 1933, σελ.1011.

¹²α/β Göran Schildt, *Alvar Aalto; The Decisive Years*. Rizzoli, 1986, σελ.90-102.

¹³ βλ. π.χ. για το έργο των Π. Καραντινού, Στ. Παπαδάκη, κ.ά., από τους Pietro Maria Bardi και την ιταλική αποστολή, τον Le Corbusier, και άλλους, όπως ειδικά αναφέρεται μεταξύ άλλων επίσης και σε σημαντικές εκδόσεις για τους Πάτροκλο Καραντινό (Στοιχεία για τη νεότερη ελληνική αρχιτεκτονική, MIET 2003), και Pietro Maria Bardi (Ταξίδι στην Ελλάδα· Αρχιτεκτονική και πολιτική στη Μεσόγειο του μεσοπολέμου, MIET 2016), με συγγραφέα τον Ανδρέα Γιακουμακάτο. Αλλά και κατά τη δεκαετία 1930, έργα των Δ. Πικιώνη, Πατρ. Καραντινού, Κυρ. Παναγιωτάκου, Θ. Βαλεντή, Γ. Κοντολέοντα, αδελφών Μιχηλίδη, Γ. Διαμαντόπουλου, κ.ά., προβάλλονται από ιταλικά και γαλλικά περιοδικά, όπως, π.χ., στο *Architettura*, XIV, 1935 (Minnucci G., “L’architettura sella Gracia di oggi”), και στο *Architecture d’Aujourd’hui* 10,1938, κλπ.

¹⁴ Στα Αρχεία της Βιβλιοθήκης Firestone, στο Τμήμα Σπανίων Βιβλίων και Ειδικών Συλλογών και Χειρογράφων του Πανεπιστημίου Princeton όπου φυλάσσεται η αλληλογραφία του Στάμου Παπαδάκη από το 1922-1990, δεν εμφανίζεται οτιδήποτε γραπτό προς τον Aalto, σε αντίθεση με σχετικά έντονη επιστολογραφία που απευθύνονταν στους Le Corbusier, Giedion, Moholy-Nagy, Calder, Gropius, και σε πολλούς άλλους ακόμα.

¹⁵ Στο αγγλικό πρωτότυπο βιβλίο αναφέρονται ειδικές λεπτομέρειες και μεταφορικοί συσχετισμοί ανάμεσα στον Aalto και τους Πικιώνη, Δεσποτόπουλο, Δοξιάδη και Κανδύλη, που δεν συμπεριλαμβάνονται στο παρόν δοκίμιο.

¹⁶ Το 1937, τότε που ο Aalto ταξίδεψε στο Παρίσι με αφορμή το Φινλανδικό Περίπτερο (1936), ο Christian Zervos του σύστησε αρκετούς πρωτοπόρους καλλιτέχνες, όπως π.χ. τον Constantin Brancusi με τον οποίο ο Φινλανδός αρχιτέκτων κράτησε έκτοτε μόνιμη επαφή. Την ίδια περίοδο, η Maire Gullichsen σημειώνει σε επιστολή της προς τον Göran Schildt μια χαρακτηριστική αναφορά του Aalto: “*Τώρα θα επισκεφθούμε τους Zervos, κι η Κυρία Zervos [Yvonne] ήταν ένας απολύτως υπέροχος άνθρωπος. Ξεκίνησαν να εκδίδουν τα*

Cahiers d'Art και συνάντησα στο σπίτι τους τον Picasso ... Πηγή: Göran Schildt, *Alvar Aalto; The Decisive Years*. Rizzoli, 1986, σελ.136.

¹⁷ Η επιστολή του Κωνσταντίνου Δοξιάδη βρίσκεται στα Αρχεία Alvar Aalto στη Jyväskylä και φέρει τον κωδικό αριθμό του Αθηναϊκού Τεχνολογικού Ινστιτούτου: C-EATI 1050 / 23.4.63. Ο κωδικός αυτός με παραλήπτη τον Alvar Henrik Aalto δεν ευρέθη στο Αρχείο Δοξιάδη (Μουσείο Μπενάκη), ενώ με τον ίδιο κωδικό υπάρχει τουναντίον καταχωρημένη επιστολή προς διαφορετικό προσκεκλημένο πρόσωπο.

¹⁸ Βλ. σχετική αναφορά και ανάλυση στη μονογραφία του Δημήτρη Φιλιππίδη, Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης (1913-1975). Αναφορά στον Ιππόδαμο, Αθήνα, Εκδόσεις Μέλισσα 2015. σελ.87.

¹⁹ Αντίγραφο της επιστολής Δεσποτόπουλου έλαβε ο συγγραφέας του παρόντος από τα Αρχεία Alvar Aalto στη Jyväskylä.

²⁰ Βλ. απόψεις των δύο σε σχέση με την «οργανικότητα», τα αρχέτυπα, την κατασκευαστική συνέπεια, κλπ., ή στη συγγένεια ανάμεσα σ' αυτό που διακρίνει ο Αλέξανδρος Παπαγεωργίου Βενετάς ως τον «δημιουργικό αυτοσχεδιασμό» στον Πικιώνη, και την «παιγνιώδη» «δημιουργική εναισθηση/creative intuition» που αποδίδει ο Juhani Pallasmaa στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του Aalto. Επίσης, για την έλξη και των δύο αρχιτεκτόνων προς έναν αρχετυπικό κατασκευαστικό «ιαπωνισμό», βλ. στο πρωτότυπο αγγλικό βιβλίο, σελ.64.

²¹ Βλ. Juhani Pallasmaa, *Encounters, "Space, Place, Memory and Imagination; The Temporal Dimension of Existential Space"* (2007). Ed. Peter MacKeith. Helsinki, Rakennustieto Publishing, 2012. σελ.32.

²² Ο Παναγιώτης Μιχελής αναφέρεται στην έννοια της «αισθητικής απόστασης» και της σχέσης της με τον χώρο και τον χρόνο: "... Με την κατάλληλη απόσταση στον χώρο [ο θεατής ενός αρχιτεκτονήματος] κατακτά και την αναγκαία αισθητική απόσταση, ή μάλλον διευκολύνεται στο να την κερδίσει, γιατί είναι ολοφάνερο ότι η ευνοϊκή απόσταση στο χώρο είναι υλικής διάστασης και εξωτερική, ενώ η αισθητική είναι πνευματικής διάστασης και εσωτερική. Με την πρώτη διευκολύνεται η όραση, η προοπτική του οφθαλμού, με τη δεύτερη η προοπτική του πνεύματος, που αφαιρεί τα επουσιώδη για να εξάρει το ουσιώδες. [σελ.9] ... *Αν η μνήμη εκμηδενίζει την απόσταση του παρελθόντος, η φαντασία εκμηδενίζει την απόσταση του μέλλοντος. Και οι δύο μαζί καθιστούν την απόσταση του παρόντος αισθητική, όταν συλλάβουν την ιδέα του έργου. Στο τέρμα δηλαδή μνήμη και φαντασία συναντώνται στην ιδέα.* [σελ.15] ... Βλ. Π. Α. Μιχελή, *Αισθητικά Θεωρήματα, "Η αισθητική απόσταση και η γοητεία της σύγχρονης τέχνης"*. Τόμος πρώτος, Γ' έκδοση, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα 1989.

²² Συνέντευξη του Aalto στο περιοδικό *Casabella Continuità*, αρ. 200, Φεβρουάριος/Μάρτιος 1954, σελ.38.

²³ Ομιλία του Aalto στον Σύλλογο Φινλανδών Αρχιτεκτόνων/SAFA το 1963. Αρχείο SAFA 1963, σελ.163.

²³ Δίνοντας μια δική του εναλλακτική ερμηνεία στον όρο που καθιέρωσε ο Michel Foucault, ο Δημήτρης Πορφύριος αναφέρεται στην έννοια της ετεροτοπίας επιχειρώντας να αναδείξει μια ακόμα πτυχή στην αρχιτεκτονική του ΑΑ. Προβάλλει την άποψη μιας έννοιας που διακρίνει μια θεμελιώδη κατηγορία στη σχεδιαστική προσέγγιση του ΑΑ. Η ίδια αυτή έννοια, διατείνεται ο Πορφύριος, αντιτίθεται σε τάσεις "ομοιοτικού" μοντερνισμού. Ο ΑΑ υιοθετεί, παντρεύει ασυνέχειες, κενά και θραύσματα αντί των ήπιων σχέσεων συνοχής του μοντέρνου κινήματος. Η "ευαίσθητη" ετεροτοπία, αναδεικνύει διαφορετικότητες αντιπαραθέτοντας ανόμοια στοιχεία και επιφέροντας συνοχή σ' αυτά που γειτνιάζουν. Η ετεροτοπική οργάνωση διασπάει και διασυνδέει ταυτόχρονα, ως διαδικασία περίτεχνης επισώρευσης: "όπου τα περιθώρια αναμιγνύονται, όπου τα άκρα του ενός υποδηλώνουν τις αφηρημένες του άλλου· στις αρθρώσεις ανάμεσα σε δύο πράγματα εμφανίζεται μια μη σταθερή ενότητα". Porphyrios, Demetri. *Sources of Modern Eclecticism; Studies on Alvar Aalto*, London, Academy Editions 1982. Βλ. και (βλ. heterotopiastudies.com)